

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Adalékok a déli osztják affrikátákhoz

Az affrikáták száma egyik osztják nyelvjárásban sem nagy, továbbá nyelvjárásonként kell megállapítani, hogy hány és melyik affrikáta tartozik egy bizonyos nyelvjárás rendszerébe. A fonematikusan rendszeresen feldolgozott keleti osztják V-ban csak a *č* található meg (L. Schiefer, Phonematik und Phonetik Vostj. 26, 39 kk.), a déli nyelvjárások mindegyikében van *č*, a DN Ts. Sav. szövegekben *č* is, sőt talán van még DN Ts. Kr. *č* is (vö. MSFOu. 157: XIII). A frekvenciára vonatkozóan eddig csak a déli nyelvjárások szövegeit dolgoztam fel; ennek alapján DN 0,7%, Ts. 0,5%, Sav. 0,63%, Kr. 0,66% (Theoretical Problems of Typology and the Northern Eurasian Languages. 136) a *č* gyakorisága. Paasonen szövegeiből 0,63% adódott (az *š* mindenütt még kisebb megterheltségű).

Annak a megállapításához, hogy az osztjákban a *č* affrikáta az *š* részhanggal nyelvjárások között váltakozik nincs hangtani tanulmányokra szükség (vö. PF 28—9, 31, 33), elég Karjalainen szótárát megnézni: a „*tš, š*” című *č*-, *š*- kezdetű szavak előtt arra vall, hogy a nyelvjárásilag nem azonos címszavakat csak úgy lehet a DN *č* szókezdettel azonos betűrendbe helyezni, ha a szókezdő *č*-t és *š*-et együtt rendezik (KT 925—966). Külön hangsúlyozandó, hogy ilyen módon a szótár ezen részében nagyrészt déli és keleti osztják *č*-, Ni. Kaz. *š*-, O *s*- kezdetű szavak találhatók, kisebbrészt pedig déli és keleti osztják *š*- kezdetűek is (a keletieknél esetleg jésítettséggel, sőt ilyenkor O-ban is *š*-szel).

Már e szótár szóban forgó része alapján is látható azonban, hogy *č* és *š* viszonya nemcsak a nyelvjárások egybevetésekor, hanem egy nyelvjárás rendszerén belül is tisztázandó. A V-ban a *č* megléte igazolható, de az *š* nincs meg abban a táblázatban, mely a mássalhangzók létét minimális párokon mutatja be (Schiefer: i. m. 26), mert a V anyagban *š* csak orosz jövevényszavakban lelhető fel (i. m. 42). A déli osztják nyelvjárásokban az *š* már nem ennyire ritka, többnyire zürjén és orosz jövevényszavakban található, legtöbbszörük meg sincs valamennyi osztják nyelvjárás-területen. Hogy azonban a századforduló idején *č* és *š* két különálló fonéma volt, abból is látható, hogy egyazon szóban is fellelhető mind a kettő; DN Ts. Kr. Kam. KoP *čoš* 'Wildentenart' (OL 88, KT 959b, PD 2772), DN *čuš* 'Bart' (959b) stb. Paasonen—Donner szótárában, melyben csak egy déli (meg egy keleti) nyelvjárás adatai találhatók, az *š* és a *č* kezdetű szavak szétválasztásának nem volt akadály (š 2300—2341, „*tš, š*” pedig 2718—2793, a kisszámú *č*-kezdetű mind újabb jövevényszó,) egyes J szavak megtalálása ilyen elrendezés mellett természetesen nem könnyű.

Noha a déli nyelvjárásokban *č* és *š* két külön fonéma, viszonyuk mégis külön vizsgálatot igényel. Az *š* kezdetű, vagy a *č* kezdetű déli osztják szavak

nem okoznak problémát, ebben a helyzetben sohasem váltakoznak egymással, de szó közepén vagy szó végén nem egyértelmű a helyzetük. DN Koš. Fil. Ts. Sogom. Tš. Kr. KoP *čānc* 'Rücken' (950b, 2753) példánál DN Kr. *čānšā* Kam. „*tšāntsā*” 'rückwärts' esetében még lehet a -*sā* partikula hatására gondolni, sok más esetben azonban semmi közelebbi ok nem indokolja a *č* ~ *š* váltakozását. DN DT Koš. Fil. Ts. Sogom. Kr. KoP *čānc* 'Knie' (949b, 2734), DN Kr. *čānš sāt*, de Kam. „*tšāntsā* polvillansa” esetében még sajtóhibára is lehetne gondolni, de Paasonen adata, KoP *čāntsā*, már igazolja a KT azonos nyelvjárásból származó adatát. A PD még egy denazalizált dezaffrikálódott származékot is közöl; *čāšmās* (2734, vö. PV II, 104, de *čānēmās*, III, 6). DN *čāncpān*, *čāšpān* Fil. *čāncpān*, DT Ts. Tš. Kr. *čānšpān*, Kam. *čāšpān* 'gezwirnte Schnur' (950a) ugyancsak igazolja, hogy *č* ~ *š* váltakozása létezik. Kr. *čāčāmtā* 'sich vermehren': *čāšmot* (960b), DN Ts. Kr. *čočāmtā* 'gießen' (961b) példáiban DN Kr. *čošmāj*, Ts. Kr. *čošmem*, Kr. *čošmā*, KoP *čošmēm*, *čočāmtām* (2773) alapján a *č*-nek *m* előtti *š*-sé válására gondolhatunk, vö. még DN *čošmātayattā* 'zu gießen anfangen' (962a), DN Kr. *čošmāttā* v. fr. DN *čošmittā* 'begießen' (uo.). Minden mássalhangzó előtt nem tűnik el a *č*; *č* és *p* DN- Fil.-ben lehetséges találkozására már fent látható volt egy példa, vö. még DN *čāncjāwastā*, *čānšjāwastā*, de l. még *čānjāwastā* 'Knieband' (950a). DN *čušta* 'schreiten' (962b) múlt ideje *čučot*, Ts. Kr. főnévi igeneve *čuča* arra vall, hogy *č* + *t* sem állhat egyik déli nyelvjárásban sem egymás mellett, vö. még DN Kr. *čučāmtā* 'einen Schritt machen'. KoP *čušmātm*, ill. *čučām* (2788) stb. Intervokális *č*, ill. *t* előtti *š* helyzetekre vö. KT 963ab, 348b, 352ab, 353a stb.

DN Koš. Fil. *woš* „Ts. *uōs* [!]", Kr. *woč* 'Stadt' (259a) esetében a többesi és a lativusi alakok — DN Kr. *wočāt*, továbbá DN Koš. Fil. Ts. *woča* alapján *š* ~ *č* váltakozásra lehetne gondolni (a Ts. *s* feljegyzési hiba lehet, a nyelvjárási összevetés és a szövegek is erre mutatnak.) Paasonen szótára éppen úgy mint Patkanové, *woč* és *woš* alakot is közöl (3052, UF 14: 200). Ennek a szövegekben gyakran fellelhető szónak megnéztem valamennyi előfordulását Karjalainen és Paasonen szövegeiben. A *woš* változat megvan a DN, Ts. Sav. Kr. és KoP, *woč* pedig a DN, Kr. KoP szövegekben és Paasonen Tsingalában feljegyzett, aztán Kamenskijában átjavított feljegyzésében (PV IV, 2—129) is. A 2 DN és az 5 Kr. *č*-vel feljegyzett alakváltozat (KV I, 21, 22, 188, 211, 214, 215, 236) magánhangzós szókezdet előtt található, a *woš* változatra a DN Ts. Sav. és Kr. szövegekben is mindig mássalhangzó következik, rendszerint külön írva, kétszer összetételként a *woš* szóhoz tartozónak tekintve a névutót, ill. más szót. A következő mássalhangzó a megfigyelt 6 DN, 7 Ts, 2 Sav. és 20 Kr. helyzetben 1-szer *w*, a továbbiakban pedig még 7 *χ*, 8 *k*, 6 *p*, 4 *s* és 9 *t* található a *woš* alakváltozat utáni szó kezdő hangjaként (Ts.-ban 2, Sav. 1 esetben a *woš* szólam végén áll, vessző választja el a következő szótól), a Sav. feljegyzésben van még egy verssor végén is *woš*, a következő sor pedig magánhangzóval kezdődik (KV I, 33, 35, 43, 56, 72—3, 77, 83, 140, 141, 188—191, 195, 208, 212, 214, 222, 234—6). Mindössze egy ellenpéldát találtam Karjalainennál: Kr. *wočjātawōmjat* 'durch die Stadttoröffnung' (188). Két esetben pedig, Karjalainen feljegyzéseinek kezdetekor, a DN-szövegekben *t* előtt *wos* található (i. m. 25, 34), mindkét esetben *s* o : *š* korrekciót javasoltam a kiadáskor.

Paasonen feljegyzéseiben nem ilyen következetes a *č* és az *š* végződés előfordulása. Az eposzban és annak prózában megörökített részletében *a* és *o* kezdetű szó előtt mind az 5 esetben *č* található, *k* előtt pedig ugyancsak 5-ször *š* (PV I, 4, 6, 36, 40, 114, 206, 252). *χāreŋ woč* | *χāremā* 'im Feld deiner Feld-

stadt' valamennyi változatának előfordulását *č*-vel jegyezte fel Paasonen (42, 96, 112, 134, vö. ugyanígy PV II, 50, 136, 248, itt kétszer). A sor végén való előfordulás nem befolyásolhatja döntő mértékben a *č* vagy *š* használatát, mert *š* van vele azonos sorban levő *t* előtt (8, 12), sőt a prózában tőle vesszővel elválasztott *t* előtt is (252), de még a sorvégi *woš* után *t*-vel kezdődő sorban is (34, 36, 46, 164) található *š*; az utolsónak említett helyzetben azonban 2-szer *č*-t jegyezt fel Paasonen (44, 146), sőt még a prózában is van erre példa (248). Ugyanakkor található egyszer sorvégi *woš* sorkezdő *č* előtt (78), egyszer meg ugyanebben a helyzetben *woč* a szó alakja (112). A többi meg nem jelölt adatközlőktől származó verses és prózai feljegyzésekben magánhangzók előtt következetes a *woč* használata (PV II, 2, 24, 26, 28, 46, 192, 262, III, 140, IV, 140) összesen 10-szer. Azonos verssorban vagy a prózában mássalhangzó (*k*-, *n*-, *p*-, *t*-) kezdetű szó előtt *woš* a szó alakja (II, 102, 322, III, 60, 62, 278, IV, 30 stb.), erre 10 példa van. Van olyan feljegyzés, melyben sorvégi *woč* látható a *p*, *n*, *č*, *t*, *χ*, *w* kezdetű következő sor előtt (II, 42, 50, 84, 136, 170, 188, 192, 208, 248) összesen 16 esetben, továbbá a prózában *p* és *t* előtt (IV, 130). Sorvégi *woš* ritkábban fordul elő, de látható *w* és *k* kezdetű következő sor előtt (II, 112, 202, III, 62), és a prózában szólam végén, *t* kezdetű folytatás előtt (IV, 140). Hymódon vannak hősénekek melyekben csak *woč* alakú az önálló szó (II 2—93, 9-szer, 224—75, 6-szor, III, 96—141, 2-szer). Csak *woš* fordul elő 3 feljegyzésben (II, 276—345, 2-szer, III, 2—95 2-szer, III, 258—305, 1-szer). Váltakozva *woč* és *woš* van pedig az eposzon kívül két prózai feljegyzésben (I, 248—67, IV, 130—43) és két hősénekből (II, 94—173, 174—223) sőt itt *w* kezdetű sor előtt 2-szer *woč*, 1-szer *woš* látható (II, 170, 112).

Az eposzon kívül a többi feljegyzés adatközlője, vagy adatközlője és ellenőrzője ismeretlen, így részben nyelvjárási vagy egyéni különbség is okozhatja a mondatfonetikai hatások említett különbözőségeit. A verses feljegyzésekben a ritmus, a szünetek is indokolhatnak bizonyos következtelenségeket a mondatfonetikai hatás erősségében. A Cingalában részben prózában, részben versben rögzített eposz-szerű költemény (IV, 2—129) esetében tudjuk, hogy az irtisi feljegyzést kondai nyelvmesterrel nézte át Paasonen. A két különböző nyelvjárási nyelvmester nyelvi hatása ellenére sem különbözik a *woč/woš* képe az eddigiektől: magánhangzó előtt kétszer *č* van (PV IV, 86), a szóra következő, vele egy sorban levő *k*, *t*, *p* kezdetű szó előtt *woš* látható (30, 66, 70, 74, 86, 94, 124), *n* kezdetű sor előtt ugyancsak *woš* található 3-szor (36, 38). A magánhangzó előtti *woč*, mássalhangzó előtt, *woš* képet tulajdonképpen csak két adat zavarja meg *woč* mögött vele azonos sorban kétszer *k* is akad (20, 36).

Patkanov szótárában magánhangzó előtt affrikáta, mássalhangzó előtt és szólam végén *š* található.

A *woč/woš* megoszlásáról tehát azt állíthatjuk, hogy magánhangzó előtt mindig, minden déli osztják adatközlőtől *woč* változatot jegyeztek fel, a *woš* változatot pedig mássalhangzó előtt és szólam végén; Paasonen azonban mássalhangzók előtt is hallott adatközlőitől *č* végű változatot.

Ha azonban azt vizsgáljuk, hogy ragozáskor mi a helyzet, akkor teljesen egyöntetű, világos és azonos képet adnak Karjalainen és Paasonen feljegyzései: mássalhangzós toldalékmorféma a *woš*, magánhangzós a *woč* változathoz járul. A loc. *wošnə* 5 Kr. (KV I, 190, 191 stb.) adaton kívül 13-szor van meg Paasonennál (PV I 4, 8 stb.), a lat. *woča* Karjalainen 6 DN, 1 Ts. 3 Sav., 4 Kr. adatán kívül (KV I 5, 77, 147, 210 stb.) Paasonennál 30-szor fordul elő (PV

I 44, 56 stb.), birtokos személyragos alakok, melyekben a *voč* után *â* vagy *e/e* következik szintén gyakoriak: DN 18, Kr. 15, (KV I, 2, 191 stb., 2 esetben van Sav. *voč* összetéve *â* kezdetű szóval, KV I, 141) Paasonen szövegeiben is következetes a *voč* alak *â* vagy *e* kezdetű birtokos személyragok előtt (PV I, 4, 26 stb.) még hozzá 45 esetben.

Mielőtt a déli osztyák *č* és *š* fonéma kölcsönös viszonyának valamilyen értelmezését, magyarázatát megkísérelném, érdemes az affrikáták magyar köznyelvi és nyelvjárási viszonyát az újabb irodalom alapján kicsit közelebbről megtekinteni.

Az affrikáták, mint az osztyákban, a magyarban is a kis megterheltségű hangok közé tartoznak. A magyarban a leggyakoribb közülük a *cs*, frekvenciája a folyamatos beszédben az eddigi statisztikai felmérések szerint (NyK 53: 119, 54: 108, ALH 3: 136) a magán- és a mássalhangzók összességének 0,28–0,85%-a között változik, amiből 0,56% adódik középértéknek; a *c* 0,18–0,3% gyakorisággal jelentkezett az eddigi különböző felmérésekben, ebből 0,22% a középérték. Az ezeknél is ritkább *dz* és *dzs* szórványos előfordulása miatt kevés statisztikai felmérésbe került bele. (Csak az összehasonlítás realitása miatt jegyzem meg, hogy a két legritkább magyar mássalhangzó, a *ty* és a *zs* frekvenciája 0,10, ill. 0,06, melyeknek szélső értékei 0,00–0,14, ill. 0,02–0,1). Mint a ritka hangok általában, a *cs* és a *c* is a szótári címszavakban nagyobb megterheltségű, mint a közhasználatban, a SzófSz. ismert eredetű szavaiban a *cs*, *c* gyakorisága 1,92, ill. 1,49, tehát 3, ill. 7-szer akkora mint a nyelvhasználatban; finnugor eredetű szavainkban nagyobb, az expresszívokban sokkal nagyobb a számarányuk (3,4, 1,8), a *cs* a török eredetűekben, a *c* pedig a német jövevényekben a legmegterheltebb (3,9, 2,8), a minimumot a *cs* a latin, a *c* a török jövevényekben mutatja (0,3, 0,1), vö. NyK 56: 225, ALH 3: 421, 424.

Affrikátát tartalmazó szavaink nyelvjárási megfelelőiben nem mindig található affrikáta, ezzel szemben viszont többször van a népnyelvben affrikáta a köznyelvi zárhang vagy réshang helyén. Az affrikálódás és a dezaffrikálódás eseteit az ŰMTSz. anyagából a magyarra nézve majd jól össze lehet állítani, milyenségükről azonban könnyebben és már az ŰMTSz. többi kötetének megjelenése előtt tájékozódhatunk B. Lőrinczy Éva munkájából (NyT 19), legalább is azokra az esetekre vonatkozóan, melyekben mássalhangzók és affrikáták kapcsolódnak a számuk a köznyelvben és a nyelvjárási(ok)ban nem azonos (Lőrinczy Éva ui. az ŰMTSz. teljes anyagának figyelembe vétele alapján készítette el nagy munkáját).

Affrikálódáskor elsősorban a köznyelvi *sz*-nek nyelvjárási *c* megfelelőjét találjuk a mássalhangzó-kapcsolatokban: *kulimász|kulimánc*, *firnész|firnánc*, *mitugrász|mitugránc*, (*te*) *mész|ménc*, *fészter|félcer*, *firnész|firnájc*, *szvetter|cetter*, *fejse|féci*, *hajsz|hac*, *vejsz|véc*, *dunszt|dunc*, *kunszt|kunc*, *dinsztel|dincöl*, *masánszki (alma)|mosánci*, *masánszkeralma|mosáckeralma*, *marsovszki|dinnye|marsockidinnye*, *korpszkommandans|korckommandans*; egy esetben köznyelvi *zs*-nek felel meg a *c*: *ánizsos|ónajcos*. A nyelvjárási *cs* megjelenésénél nagyobb a szórási, nincs olyan egységes bázis, mint *sz/c* esetében. Mindössze *s* helyett található többször *cs*: *stészli|csészli*, *?borsó|bocsó*, ugyancsak két esetben *sz* helyén: *hajszos|hócsos*, *kesztyű|kecsü*, s csak egy példa van zárhang affrikálódására: *gaborgyás|gabocsás*.

Osztyák szempontból a dezaffrikálódás esetei a tanulságosabbak; 4 esetben *tsz*, ill. *dsz* a *c* megfelelője; *jácint|jácisztint*, *hoca|hodsza*, *pocem|podszem*,

hurca/hurdsza; *sz* a következőkben: *paduc/paduszk*, *hoce/hozsze*, zárhangra csak egy kérdőjeles példa akad: *?bakóca/bakonta*. A *cs* dezaffrikálódása után többnyire *s* található a nyelvjárási adatokban, méghozzá két esetben *st*: *csempe/stempe*, *csíra/stíra*, vö. még *?csuta/sluta*, *búcsúzódik/bulsuzódik*, *nincs(en)/nis(en)*, *kulcs/kós*, ritkábban *sz*: *kulcs/kósz*, érdekes eset *gácsér/gádszér*; az egyetlen példa melyben csak zárhang található, éppen úgy mint a *c*-nél, kérdőjeles: *?krampácsoló/krámpámpoló*. Ha végignéznők az ÚMTSz. teljes anyagát, a példák száma bizonyosan jelentősen növekedne, de valószínűleg elsősorban *c*-nek *sz* és *cs*-nek *s* megfelelőivel.

A dezaffrikálódásra nemcsak magyar, hanem keleti osztják példa is idézhető; az osztjV *č* realizálódása a *č* (= „*tš*”) formán kívül mássalhangzók (*l, n, s, t, k*) előtt *tš*; *p, k, m, η, w* előtt *č* (L. Schiefer i. m. 39, 42, 337–8). Az affrikáta helyett található postalveoláris dentális *tš* zárhang még akkor is a *tš* dezaffrikálódásának tekinthető, ha nem azonos a V zöngétlen dentális *t* zárhanggal.

A déli osztják dezaffrikálódáskor jelentkező zárhangra a Kam. „*tšantsá*”. KoP *tšantsá* 'polvillansa' (949b, 2734), Kam. *tšantsá* 'rückwärts' (950b) csak bizonytalan példaként említhető (mint ahogy a magyar nyelvjárási zárhangok is csak kérdőjeles példák). A déli osztjában elég gyakori *š* realizációja a *č*-nek azonban már sokkal inkább tekinthető dezaffrikálódott *č* hangnak mint tőle független szibilánsnak. Az a kérdés is felvethető, hogy talán a *č* dezaffrikálódott *š* változata tette lehetővé, hogy zürjén és orosz jövevényszavak honosodjanak meg, melyek alapján *š* fonéma került a déli osztják nyelvjárások hangállományába. Az *š* valamennyi déli osztják nyelvjárásban kicsiny frekvenciával regisztrálható; DN 0,53%, Ts. 0,21%, Sav. 0,43%, Kr. 0,41% (l. a fent idézett déli osztják hangstatisztikában), KoP 0,4%. Megjegyzendő, hogy ebben a százalékarányban azok az *š*-sel közölt adatok is bentfoglaltatnak, melyek fonematikusan a fenti feltevés alapján esetleg [*č*]-hez számítandók.

Érdekes még megjegyezni, hogy a déli osztjában a *č* előtt többnyire magánhangzó található. Az egyes déli osztják nyelvjárásokban 10 000 hangnyi szöveget vizsgáltam meg, ebből a *č* összes száma, ill. az *-nč(-)* kapcsolatok száma a következő:

	DN	Ts.	Sav.	Kr.	KoP
10 000 hangból <i>č</i> :	70	50	63	66	63
ebből <i>nč</i> :	18	17	13	9	15

A magyarban — Ady és Veres Péter nyelvének statisztikai vizsgálat alapján — a *cs* hangok 20%-át előzi meg mássalhangzó, többnyire *l, r, n, m*, ritkábban *s, j, p, k*, az összetételben az első tag utolsó hangjaként, ill. idegen szóban még *t, g, gy*; *cs* mögött pedig csak az esetek 2,3, ill. 4,1%-ában találtunk mássalhangzót, *r, m, n, h, b, t, k* fordultak elő ebben a helyzetben ill. összetételben vagy idegen szóban még *v* (NyK 53: 148, 151, 54: 137, 134, 55: 162, ALH 3: 145, 146). A déli osztjában csak a DN Sav. és Kr. szövegekben akadt mindenütt 1 példa *č* + mássalhangzó kapcsolatára, Paasonennál pedig 2 esetben *č*-re.

VÉRTES EDIT

Beiträge zu den Affrikaten des Südostjakischen

von EDIT VÉRTES

Alle südostjakischen Mundarten haben ein Phonem \check{c} , die Frequenz dieses Lautes schwankt in den Texten der verschiedenen Mundarten zwischen 0,5—0,7% ; die Spuren von \acute{c} und \check{c} können nicht in allen Lokalmundarten entdeckt werden. Im In- und Auslaut ist in allen Südmundarten ein Wechsel $\check{c} \sim \check{s}$ zu beobachten. Vor Vokalen wurde immer \check{c} , vor m und t hinwieder \check{s} aufgezeichnet, vor den übrigen Konsonanten öfters \check{s} , seltener \check{c} . Vor \check{c} stehen zumeist Vokale, oder ein n . In den Südmundarten des Ostjakischen gibt es ein \check{s} nicht nur als Variante zu \check{c} , sondern auch in syrjänischen und russischen Lehnwörtern.